

Burak Bingöl

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi, Rize/Türkiye
Research Assist. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University/Faculty of Arts and Sciences, Rize/Turkiye
eposta: burak.bingol@erdogan.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4660-5091> - RorID: <https://ror.org/0468j1635>

Betül Nişancı

Dr., Erzurum/Türkiye
Dr., Erzurum/Türkiye

eposta: betulnisanci22@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2483-1223>

Atıf/Citation: Bingöl, B. & Nişancı, B. 2024. Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/41, 532-558.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1565164>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	11.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted:	12.11.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.12.2024

DEMİR ÇAĞI'NDA İĞDIR OVASI'NIN ULAŞIM AĞI VE TARİHSEL ÖNEMİ*

Öz

Iğdır ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin en doğu ucundaki bir çöküntü ovasında kurulmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalama 2000 m rakımına oranla Iğdır 850 m rakımla oldukça alçakta bulunmaktadır. Aras Nehri ile sulanan ova, bir mikroklima bölgesidir. İnsan yaşamına uygun koşulları sayesinde Eski Çağlardan itibaren yerleşim gören bölgede Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ boyunca Karaz Kültürü etkileri görülmektedir. Orta ve Geç Tunç Çağında ise bölgede Aras Boyalıları olarak adlandırılan bir kültürün varlığı söz konusudur. Bölgede Erken Demir Çağı'na gelindiğinde ise Uruatri ve Nairi beylikleri görülürken, Orta Demir Çağı'nda Urartu Devleti hâkim güçtür. Daha sonra bölge Roma İmparatorluğu, Selçuklu Devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir. Bölgede var olan bu siyasi güçler merkezi otoritelerini güçlendirmek için gelişkin yol ağları kurmuşlardır. Kurmuş oldukları bu yol ağlarını ise bölgenin topoğrafik şartlarına göre şekillendirmişlerdir. Özellikle Urartular yol inşaa faaliyetini bir devlet geleneği şeklinde ele alarak, Tuşpa merkezden Iğdır Ovası'na ve çevresine ulaşan rotalar oluşturmuş veya var olan yol ağlarını tahkim etmiştir.

* Bu çalışma Prof. Dr. Yavuz Günaşdı danışmalığında Burak Bingöl tarafından hazırlanan "Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Demir Çağı'nda Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Ulaşım Ağı" adlı doktora tezinden hazırlanmıştır.

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

Çalışmada, Tuşpa'dan kuzeye doğru devam ederek Iğdır iline ulaşan ve Suveren Kalesi üzerinden doğuya ve batıya ayrılan yollar ve bunların tali yolları incelenmiştir. Ayrıca bu yolların üzerindeki arkeolojik merkezler ve yazıtlar da değerlendirilerek tarihlendirmeler yapılmıştır. Yine bu çalışmada yolların ilk ortaya çıkışından günümüze kadarki süreci ele alınmış ve değişiklikler belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Iğdır, Sürmeli Çukuru, Urartu Devleti, Erikuahi Kabilesi, Yol Ağı.

TRANSPORTATION NETWORK AND HISTORICAL IMPORTANCE OF THE IĞDIR PLAIN IN THE IRON AGE

Abstract

Iğdır province was established on a depression plain at the easternmost end of the Eastern Anatolia Region. Compared to the average altitude of 2000 m in the Eastern Anatolia Region, Iğdır is quite low with an altitude of 850 m. The plain irrigated by the Aras River is a microclimate region. The region, which has been inhabited since the Meseolithic and Neolithic Ages thanks to its favorable conditions for human life, was influenced by the Karaz Culture during the Late Chalcolithic and Early Bronze Ages. In the Middle and Late Bronze Age, there is a culture called Aras Boyalılar in the region. In the Early Iron Age, Uruatri and Nairi principalities were observed in the region, while Urartian State was the dominant power in the Middle Iron Age. Later, the region came under the rule of the Roman Empire, the Seljuk Empire and the Ottoman Empire. These political powers in the region established advanced road networks to strengthen their central authority. They shaped these road networks according to the topographical conditions of the region. The Urartians, in particular, took the road building activity as a state tradition and created routes from the center of Tushpa to the Iğdır Plain and its surroundings or fortified the existing road networks.

This study examines the roads and their secondary roads that continued northward from Tushpa and reached Iğdır province, diverging to the east and west via Suveren Castle. In addition, archaeological centers and inscriptions on these roads were evaluated and dated. Again in this study, the process from the first emergence of the roads to the present day is discussed and changes are indicated.

Keywords: Iğdır, Sürmeli Pit Plain, Urartian State, Erikuahi Tribe, Road Network

Giriş

Iğdır ili, Türkiye'nin en doğusundaki sınır ili olup kuzeyde ve kuzeydoğuda Ermenistan, doğu ve güneydoğuda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, güneyde ise İran İslam Cumhuriyeti ile komşudur. Aynı zamanda ülke içinde kuzeyde Kars ili, güneyde ise Ağrı ili ile sınırları bulunmaktadır. Aras Nehri bir çöküntü ovası olan bölgeyi ikiye ayırmakla birlikte aynı zamanda Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturmaktadır (Ek 1). Aras Nehri'nin böldüğü ovanın ülkemiz sınırları içerisinde kalan kısmına *Sürmeli Çukuru* (Kırzioğlu 1952: 108) adı verilirken, Ermenistan tarafında kalan kısmına ise *Saad Çukuru* (Kızılkaya 2013: 639)

adı verilmiştir. Ortalama 850 m rakıma sahip olan Sürmeli Çukuru'nun güneyinde 5137 m yükseltisi ile Ağrı Dağı bulunmaktadır. Sürmeli Çukuru'nun dolayısıyla Iğdır ilinin en dikkat çeken noktası Doğu Anadolu Bölgesi'nin sert karasal iklimine kıyasla mikroklima alanı olup daha ılıman bir iklime sahip oluşudur. Bölgenin alçak rakıma, ılıman iklime, zengin su kaynaklarına ve verimli tarım alanlarına sahip olması, tarih boyunca yerleşim yeri ve mücadele alanı olmasına neden olmuştur.

Paleolitik Çağ'da yerleşim izine rastlanılmayan bölgede K. Kökten tarafından yapılan araştırmalarda Gökçeli köyündeki Gökçeli Höyük'te bulunan mikrolit aletler Mezolitik Çağ'a ve Neolitik Çağ'a tarihlendirilmiştir (Kökten 1943: 601-613; Kökten 1948: 194-204). Bölgede Son Kalkolitik Çağ'a gelindiğinde ise Karaz olarak bilinen kültürün izleri takip edilebilmektedir. İlk Tunç Çağı'nda da varlığını sürdüren bu kültür ile bölgede nüfusun ve yerleşim sayısının arttığı gözlenmiştir. Çok geniş bir alana yayılan bu kültürün uç sınırları olarak kuzeyde Transkafkasya, güneyde Filistin, doğuda Malatya-Elâzığ bölgesi ve batıda Kuzeybatı İran sayılabilir. (Koşay 1948: 165 - 169; Pehlivan 1984: 12, 33-34; Pehlivan 1990: 168-176; Koşay ve Turfan 1959: 349-413; Wilhelm 1994; Bingöl 2014: 115-134; Ceylan, Bingöl ve Karageçi 2018: 55; Özgül 2016: 142; Dumlu ve Bingöl 2023: 291-292), (Ek 2). Bölgede, Orta ve Son Tunç Çağı'nda Aras Boyalıları olarak adlandırılan kültür izleri mevcuttur (Özfirat 2004: 119). Erken Demir Çağı'na gelindiğinde ise Assur yazılı kayıtları doğrultusunda bölge hakkındaki bilgilerimiz artmaktadır. Bu kayıtlarda karşımıza çıkan ilk siyasi organizasyonlar *Uruatri ve Nairi* beylikleri şeklindedir. Erken Demir Çağı'nda bölgedeki yerel beylikler zaman zaman Uruarti Beyliği zaman zaman da Nairi Beyliği'nin çatısı altında toplanarak Assur Devleti'ne karşı ittifak yapmışlardır. Ancak bu beylikler Assur'a karşı oluşturulan koalisyonları yeterli görmemiş ve siyasi birliklerini devlet olarak Urartu çatısı altında birleştirmişlerdir (Ek 3). Kaynaklarda Urartu Devleti kurulmadan önceki beylikler dönemi için "*Urartu'nun Proto Tarihi*" ya da "*Urartu'nun Arkaik Çağı*" gibi tanımlamalar yapılmıştır (Van Loon 1966: 6 - 7; Salvini 1967: 13, 32; Piotrovskii 1969: 41 - 43; Salvini 2006: 28-33; Tarhan 1978: 6 - 13; Özgül 2011: 99; Günaşdı 2013: 88; Ceylan 2015: 488; Konyar 2022: 21-79; Guarducci 2019: 46-47).

Orta Demir Çağı itibari ile Tuşpa merkezli kurulmuş olan Urartu Devleti, yayılcı bir politika benimseyerek dört bir tarafa seferler düzenlemiştir. Urartu'nun bu politikayı benimseme sebebinin başında, devletin kuruluş aşamasında birçok noktada olduğu gibi Assur devlet felsefesinden etkilenmiş olması gelmektedir. Ayrıca Doğu Anadolu'nun kısıtlı imkânları Urartu Devleti'ne yetmemiş olmalı ki çevre devlet ve beylikler üzerine yayılma politikası benimsemiş ve seferler düzenleme gereği görmüştür (Bingöl ve Günaşdı 2024: 1496). Düzenlenen bu sefer rotasının biri de günümüzde Iğdır ili sınırlarına lokalize edilen Erikuahi kabilesi (Ülkesi) olmuştur. Kaynaklarda Erikuahi kabilesi, Etiuni Ülkesi içindeki bir ülke-kabile olarak ifade edilmiştir. Etiuni Ülkesi'nin lokalizasyonu hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Diakonoff - Kashkai, Etiuni Ülkesi için doğuda Sarıkamış batıda

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

Gökçeğölü arasında kalan alanı ifade ederken (Diakonoff and Kashkai 1981: 35), Arutyunyan bu alanı kuzeyde Çıldır Gölü'ne, güneyde Orta Aras'a kadar genişletmiştir (Arutyunyan 1985: 262). Salvini ise Etiy Ülkesi için Trankafkasya'nın büyük bir kısmını kapsayan bir siyasi oluşum olduğundan bahseder (Salvini 2006: 51). Bu önerilere ve Urartu yazıtlarına göre en geniş sınırları ile Etiy Ülkesi; doğuda Sarıkamış, batıda Gökçeğölü, kuzeyde Çıldır Gölü, güneyde Aras Nehri ve Sürmeli Çukuru arasına lokalize edilebilir. Bu ülke içinde Luşa, Katarza, Uiteruhi, Erikuahi gibi kabile adları Urartu yazılı kaynaklarında sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bu kabileler arasındaki Erikuahi kabilesini Diakonoff-Kashkai ve Arutyunyan, Ağrı Dağı ile Aras Nehri'nin güneyine yerleştirmişlerdir (Diakonoff and Kashkai 1981: 32; Arutyunyan 1985: 260). Bölgede bulunan yazıtlar ve arkeolojik merkezler değerlendirildiğinde bize göre de Erikuahi kabilesi Iğdır Ovası, Saad Çukuru ve çevresine konumlandırılmalıdır.

Urartu'nun kuzey yoluyla Iğdır Ovası'na ulaşmada karşısına çıkan en büyük siyasi organizasyon Erikuahi kabilesidir. Bu kabile hakkındaki bilgilerimizi Urartu krallarının bölgeye düzenlediği seferler sonucunda bıraktığı yazıtlardan ve arkeolojik merkezlerden öğrenmekteyiz. Bunlar arasında: Minua dönemine ait Uluşar - Körzüt Yazıtı (Başgelen and Payne 2009: 125-132), Taşburun (Sologert) Yazıtı (Payne 2006: 208-232, no 9.1.1.) ve Başbulak Yazıtı; (Payne 2006: 95, no 5.3.13.) Argıştı dönemine ait Kazancı Yazıtı (Payne 2006: 193, no 8.2.16.) ve II. Sarduri dönemine ait olan Analıkız Yazıtı'nın sol duvarında bulunan satırlar sayılabilir (Payne 2006: 208-232, no 9.1.1.). Bölgede tespit edilen arkeolojik merkezler ise yollar kısmında detaylandırılmıştır.

Bu yazıtlar incelendiğinde Iğdır Ovası'ndaki hâkim unsurun Erikuahi kabilesi olduğu anlaşılmaktadır. Urartu'nun bölgeye ilgisinin Minua (MÖ 810-785/780) zamanında başladığı ve sonraki krallar döneminde de devam ettiği görülmüştür. Bölgeye ilk sefer düzenleyen Minua'nın kayıtlarında Erikuahi kabilesinin başkenti olarak bilinen Luhiuni (Kasımıntığı) Kalesi'ni ele geçirdiğini ve bölgede otoriteyi sağlamak için Minuahinili (Karakoyunlu) adlı bir kale inşa ettirdiğini öğrenmekteyiz (Belli 2009: 42 - 50; Özgül ve Üngör 2016: 225 - 240). II. Sarduri dönemine ait Analıkız Yazıtı'nda ise Erikua kabilesinin hala etkin bir güç olduğu gözükmektedir. Yazıtta dikkat çeken nokta Erikua kabilesinin başkentinin artık Luhiuni'nin değil de İruia olduğudur (Payne 2006: 208-232, no 9.1.1.). Buradan Erikuahi halkının Luhiuni'den göç ederek yeni başkent İruia etrafında tekrar bir siyasi güç oluşturduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, Körzüt Yazıtı'nda geçen ganimet listesine bakıldığında Erikua kabilesinin zenginliği görülmektedir. Bu durum Urartu'nun bölgeye sefer düzenlemesindeki ana sebep olarak sayılabilir. Bölgede Urartu hâkimiyetinden sonra sırasıyla Kimmer-İskit, Med, Pers, Arsaklı/Arşaklı ve Roma hâkim güç olmuştur.

Kalkolitik Çağ'dan itibaren bölgede artan nüfusun ova içerisindeki hareketli yapısı, Erken Demir Çağı'nda ve Orta Demir Çağı'nda daha da artmıştır. İnsan ve toplumlar doğası

gereği sürekli hareket halinde olmuş ve bir yerden bir yere intikal etmiştir. Bu harekât Eski Çağlarda bölgenin topoğrafik şartlarına göre şekillenmiştir. Iğdır Ovası ise geniş ve engebesiz düzlüklere sahip olduğundan bu konuda daha avantajlı olmuştur. Iğdır Ovası'nda yollar genellikle Ağrı Dağı püskürüğü ile ovanın birleşim noktasına paralel olarak oluşturulmuştur. Ayrıca yayvan tabanda ilerleyen Aras Nehri'nin de yol ağının oluşumunda etkili olduğu görülmektedir.

Yol ağı üzerinde yaptığımız incelemelerde yolların küçük değişiklikler ile sonraki nesillere ve siyasi otoritelere devredildiği tespit edilmiştir. Bu devrim yolların gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Urartu Devleti zamanında yol yapma ve koruma işinin devlet tekeline alındığı ifade edilebilir. Bunu II. Arğişti'ye ait olan Patnos - Bulutpınarı (Cemalverdi) köyünde bulunan yazıt açıkça göstermektedir. Yazıtta özetle Arsiani (Murat Nehri) boyunca bir yol ve bir köprü yapıldığı belirtilmiştir. (Çavuşoğlu, Işık and Salvini 2010: 42-48). Yolun devlet tekeline alınmış olması Urartu'nun kuruluşundan itibaren benimsemiş olduğu yayılcı politika ile de paralel ölçüde gelişmiştir. Urartu bölgeye düzenlediği seferlerde ele geçirdiği ve kurduğu kalelerden bahsetmektedir. Bu durum var olan yolun korunması ve sonraki süreçte bölgenin de hakimiyetinin sağlanması için yapılmış olmalıdır. Yine yol üzerindeki bu kaleler ticari emtiaların ve vergilerin merkeze akışını da kontrol etmektedir.

Bölgede üyesi olduğumuz A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından 2002-2011 yılları arasında arkeolojik yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar 2014 yılından itibaren ise yine üyesi olduğumuz A. Bingöl başkanlığında ekip tarafından devam ettirilerek 2022 yılında tamamlanmıştır. 2002 yılından itibaren devam eden çalışmalarda Iğdır ilinde çok sayıda kale ve höyük incelenmiştir.

1. Demir Çağı'nda Iğdır İli Yol Ağı

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere Iğdır ili ülke sınırları içerisinde Ağrı ve Kars ile sınırdır. Ülke dışında ise Ermenistan Cumhuriyeti, Nahcivan Özerk Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti ile ülke sınırını belirler. Bu durum ilin yol ağlarının bu illere ve ülkelere yayıldığını ve devam ettiğini göstermektedir. İlin güneyinde bulunan Ağrı Dağı ve Zor Dağı ile kuzeyde bulunan Aras Nehri, yol ağlarının şekillenmesinde önemli etken olmuştur.

Demir Çağı'nda, Doğu Anadolu'nun en önemli merkezi şüphesiz Urartu'nun başkenti olan Tuşpa'dır (Ek 5). Dolayısıyla devletin etki alanındaki tüm yolların Tuşpa'ya ulaşması gayet tabiidir. Bu doğrultuda Tuşpa'dan doğuya, batıya, güneye, kuzeye, kuzeydoğuya ve kuzeybatıya yollar açılmış ve bu yollar üzerinden seferler düzenlenmiştir. Bu rotalardan kuzey yolu ise doğrudan Iğdır Ovası'na ve Gökçegölü çevresine hâkimiyet sağlamak için kullanılmış, geliştirilmiş ve tahkim edilmiştir.

Kuzey yolu olarak adlandırdığımız yol, Tuşpa – Kalecik – Körzüt Kalesi – Muradiye Ovası rotası ya da Tuşpa - Toprakkale - Anzaf Kaleleri - Erçek – Karagündüz – Körzüt Kalesi

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

- Muradiye Ovası rotası üzerinden olmaktadır. İki rotanın da kesişme noktasında bulunan Körzüt Kalesi (Burney 1957: 47-48; Dinçol 1976: 19-24; Belli 1977: 103-104), (Ek 6-7) önemli bir merkez, durak ve kavşak görevindedir. Yol buradan batıya, kuzeybatıya ve kuzeye devam eder. Körzüt Kalesi'nden sonra kuzeye devam eden yol Muradiye ilçe merkezine ulaşır. Burada bulunan yazıt parçaları (Payne 2006: 49-50, no. 3.2.5; 66-67, no. 5.1.5; 85, no. 5.2.16.) hem kuzey seferleri hakkında bilgi verirken hem de bölgenin seferler sırasında önemli bir durak olduğunu göstermektedir. Muradiye'den sonra Yanıktar Deresi Vadisi'ni takip eden yol Çaldıran ilçe merkezine ve Çaldıran Kalesi'ne (Burney 1957: 39, 43 fig. 1, fig no. 211) ulaşır. Çaldıran Kalesi, Urartu döneminden yakın döneme kadar aktif şekilde kullanılmıştır. Çaldıran Kalesi'nden sonra kuzeye devam eden yol, Doğubayazıt ilçe merkezine ulaşır. Doğubayazıt önemli bir kavşak noktası olup Erzurum'dan gelen ve Kuzeybatı İran içlerine kadar uzanan rotanın da önemli bir durağıdır. Doğubayazıt'tan kuzeye ilerleyen yol, Karakulak köyü önlerinden Zor Dağı ile Pamuk Dağı arasındaki Çilli Geçidi'nden geçerek Iğdır il sınırına girer.

Iğdır il sınırlarına giren yol, kuzeye doğru engebeli arazide devam ederek Suveren köyüne ve köyün 1 km güneydoğusunda bulunan Suveren Kalesi (Ek 8-9), Yerleşmesi ve Nekropol alanı önlerine gelir (Ceylan ve Kalmış 2019: 624-627). Bu kalede bulunan anıtsal kaya işaretleri¹ ve keramikler buranın Erken ve Geç Demir Çağı'nda yoğun şekilde kullanıldığını göstermektedir. Çaldıran'dan sonra kuzey yolu üzerindeki ilk kale ve yerleşim olması açısından önemli olan bu kale, stratejik açıdan önemli bir mevkiye olup Iğdır Ovası'nı güney yönünden gelecek tehlikelere karşı korumaktadır. Günümüzdeki Doğubayazıt – Iğdır yolundan çok da uzak olmayan bu rota, kuzeye doğru 8 km gittikten sonra geniş ve verimli Iğdır Ovası'na girer. Aras Nehri'nin güneyinde kalan bu topraklar Urartu öncesi ve Urartu döneminde yoğun iskân görmüştür. Urartu kaynaklarında Iğdır ve çevresi için önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere Erikuahe kabilesi tabiri geçer. Bu ülkeyi ve başkentini Minua'nın ele geçirdiğini burada Minuahinili (Başbulak Kalesi II) isimli bir kent kurduğunu yazıtlardan takip etmekteyiz (Payne 2006: 95, no 5.3.13; Ceylan ve Özgül 2018: 150-151; Ceylan, Günaşdı, Üngör ve Bingöl 2022: 25-26). Yine yazıtlarda Urartu'nun Erikuahe'den ele geçirmiş olduğu ganimet listesi de vardır (Başgelen and Payne 2009: 125-132). Bu liste Erikuahe'nin son derece zengin bir kabile olduğunu göstermektedir. Zaten Urartu'un kuzey bölgelerine sefer düzenleme amaçlarının başında ekonomik nedenler ve insan gücüne ulaşma isteği olduğu söylenebilir. Minua'nın düzenlemiş olduğu sefer, diğer Urartu

¹ Anıtsal kaya işaretlerinin kökeni ve yapılma amacı konusunda tartışmalar bulunmamaktadır. Ancak bu geleneğin genellikle Urartu yayılım alanında bulunması ve Urartu sonrası kültürlerde görülüyor olması bu geleneğin Urartulara ait olabileceği şekilde yorumlanmıştır. Bu işaretlerin yapılmasındaki amaç genellikle iki görüş etrafında toplanmıştır. İlk görüş bu işaretlerin mistik güdülerle yapılmış olduğudur. Belli, 1989: 65-121. Diğer görüş ise bu işaretlerin herhangi bir mistik işlevinin olmadığı at arabası ve atlı araba gereçlerine şekil vermek üzere yapılmış olduğudur. Konyar, 2008: 311.

krallarına, Erikuahi ve bağlı olduğu Etiuni Ülkesi'nin sınırlarını kapsayan daha kuzey ve kuzeydoğu bölgelere sefer düzenleme imkânı sağlamıştır. Minua'dan başka I. Argiştî, II. Sarduri ve I. Rusa'nın bu bölgelere sefer düzenlediğini yazıtlardan ve arkeolojik belgelerden takip edebilmekteyiz.

1.1. Suveren - Kasımtığı (Luhiuni) Kalesi - Karakoyunlu II (Minuahinili) Kalesi - Aralık (İrua Kenti) - Şarur Ovası - Nahçıvan Ovası - Culfa Rotası

Yol ağı için herhangi bir engel teşkil etmeyen İğdır Ovası'nda arkeolojik yerleşmeler ve yazıtlarda geçen yer adlarına göre bölgenin Eski Çağ yol ağı şekillendirilmiştir. Suveren Kalesi'nden sonra Sürmeli Ovası'na giren yol geniş ve düz bir arazide ilerleyerek ovanın girişinde bulunan Aşağıerhacı Mahallesi'ne ve mahallenin 300 m doğusunda bulunan kaya odaları-mezarlarına (Ceylan 2007: 175; Ceylan ve diğ., 2022: 35) ulaşır. Kaya odaları-mezarlarının tarihlendirilmesi kesin olarak yapılamamıştır. Aşağıerhacı'dan kuzeye devam eden yol, Kalkolitik Çağ'da, Tunç Çağlarında ve Geç Demir Çağı'nda da yerleşim gören ve aynı zamanda önemli bir Urartu yerleşmesi olan Melekli Kompleksi'ne (Ceylan 2004: 268; Özfırat 2017: 165-168), (Ek 10-11) ulaşır. Yerleşim alanının kuzeydoğusunda günümüzdeki anayolun 500 m doğusunda Melekli'yi ve yolu görebilen Deliklitaş Kalesi (Ceylan 2004: 268-269; Özfırat 2017: 166; Ceylan ve Özgül 2018: 69-71; Ceylan ve diğ., 2022: 7) yer alırken, kalenin ve Melekli'nin yaklaşık 8 km batısında Kasımtığı Kalesi yer alır. Kale, Sürmeli Ovası'na hâkim bir konumda kurulmuştur ve önünden geçen yolu da kontrol altında tutmaktadır. Bu kale, yazıtlardan öğrendiğimiz Erikuahi kabilesinin başkenti olan Luhiuni ile lokalize edilmiştir (Özgül ve Üngör 2016: 225-240), (Ek 12-13). Stratejik mevki ve kalenin mimari yapısı değerlendirildiğinde, buranın Luhiuni olması gerekmektedir. Kasımtığı Kalesi'nin 500 metre kadar güneyinde Erken Demir Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü, mimari yapısı ve keramik verisinden anladığımız Örgülü Kalesi (Ceylan 2005: 196-197; Ceylan 2008: 201; Ceylan ve Özgül 2018: 87-90), (Ek 14) bulunur. Buradan sonra kuzeydoğuya meyleden yol, Hanasor Düzü'nü geçtikten sonra Karakoyunlu ilçesine ulaşır. Devam eden yol ilçenin güneydoğusunda bulunan Mağara Tepe'nin üzerinde ovaya hâkim bir konumda Karakoyunlu Kale Kompleksi'ne gelir. Kale Kompleksi, Karakoyunlu Kalesi I, Karakoyunlu Kalesi II ve Bulakbaşı II Kalesi'nden oluşur. Bu kalelerden Karakoyunlu II Kalesi'nin Minua tarafından inşa edilen Minuahinili olduğu ileri sürülmüştür (König 1955-57: no.21-22 ve 45; Özfırat 2017: 165, Dipnot, 6, 168-169), (Ek 16-17). Diğer kalelerin de bu kaleyi korumak için inşa edildiği düşünülebilir. Ova ile Ağrı Dağı arasında devam eden yol, Ağrı Dağı'nın volkan konisine göre şekillenmiştir. Yolun üzerinde, Kasımtığı Kalesi'nden sonra bulunan kaleler hem yol ağına hem de ovaya hâkim konumdadırlar. Aras Nehri'ne yakın bir yerde bulunan kaleler üzerinden, Aras Nehri'nin diğer tarafına ve Gökçeğölü'ne yönelik seferler düzenlenmiş olmalıdır. Karakoyunlu'nun 2,5 km kuzeyinde İğdır'ın en eski yerleşim yeri olan Gökçeli Höyük (Kökten 1943: 601-613; Kökten 1948: 194-204; Ceylan 2005: 197), (Ek 15) bulunur. Höyük tarım arazilerinin işlenmesi sonucu tahrip edilmiş ve

Demir Çağı'nda İğdir Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca ilçede yapılan yüzey araştırmalarında çok sayıda kurgan tipi mezar tespit edilmiştir (Karageçi, Taşdüvenci ve D. Karageçi 2023: 1-16). Bu durum bölgede konargöçer kültürlerinde aktif olduğunu göstermektedir.

Karakoyunlu'dan sonra doğuya doğru düz bir arazide 8 km devam ettikten sonra yol Taşburun'a (Sologart) ulaşır. Minua, Erikuahi üzerine düzenlediği seferinin zafer yazıtını Taşburun Köyü (Payne 2006: 208-232, no 9.1.1.) civarına kazıtmıştır. Minua, yazıtta özetle Erikuahi kabilesini ve kralî kenti Luhiuni'yi ele geçirdiğinden bahseder. Yol, buradan Ağrı Dağı'nın püskürüklerine paralel olarak ve ovayı çembere alarak güneye doğru ilerler ve Bulakbaşı köyüne ulaşır. Bu köyde bulunan Bulakbaşı Gölü etrafında üç kale bulunur. Bunlardan Bulakbaşı II Kalesi, Karakoyunlu Kompleksi içinde sayılmıştır (Ivanovskiy 1911: 38-56; Nikol'skij 1896: 17 - 18; Özfırat 2017: 165; Bingöl ve Karageçi, 2019: 105-106), (Ek 16-17). Bulakbaşı Kaleleri, Karakoyunlu Kaleleri ile ilişkili olup Minua döneminde inşa edilmiş olmalıdır. Bulakbaşı'dan 2,5 km güneye gidildiğinde Aktaş köyüne ve köyün hemen batısında bulunan Aktaş Kalesi'ne (Ceylan 2008: 129 - 149; Ceylan ve diğ., 2022: 13-14) ulaşılır. Bulakbaşı Kaleleri gibi bu kalenin de Erken Demir Çağı'ndan itibaren varlığını gösteren keramik ve mimari verileri mevcuttur. Bu kalenin de Minua tarafından Urartu hâkimiyetine alındığı söylenebilir. Aktaş köyünden 1,5 km güneye devam edildiğinde Yazlık köyüne ve Yazlık Yerleşmesi'ne varılır. Yazlık Yerleşmesi, köy yol yapım çalışmaları sırasında tahrip olsa da yerleşmenin İlk Tunç Çağı'ndan itibaren iskân edildiği keramik verilerinden anlaşılmaktadır. Yine yerleşmede yoğun olarak Erken ve Orta Demir Çağı keramik verisi tespit edilmiştir (Karageçi ve Bingöl 2019: 73; Ceylan ve diğ., 2022: 32). Bu bölgeye kadar gelen yol ağının Minua döneminde ele geçirildiğini ve tahkim edildiğini düşünmekteyiz. Minua'dan sonra bu bölgeye sefer düzenleyen I. Arğışti ve II. Sarduri'nin, bu rotayı takiben daha güneye indiğini yazıtlardan ve arkeolojik merkezlerden takip edebilmekteyiz. Minua'dan sonra tahta çıkan I. Arğışti, Surp Sahak (Payne 2006: 177-181, no 8.1.2.) ve Horhor Kroniği'nde (Payne 2006: 150-176, no 8.1.1.) Etinuni Ülkesi'ni ele geçirdikten sonra Uburda Ülkesi'ne sefer düzenlemiş burayı ve krali kenti olan İrdua'yı da ele geçirmiştir. Burada Uburda Ülkesi ve başkent İrdua'nın konumu, çalışmamız için önemlidir. Işık, Uburda Ülkesi'ni Aras Nehri'ni takiben uzanan ve geniş bir ova olan Sarur Ovası'na, İrdua'yı ise Şarur Ovası'nda bulunan Oğlanqala'ya lokalize etmiştir (Işık, 2015: 49). Bizim de katıldığımız bu görüşün doğruluğu kabul edilirse Yazlık Yerleşmesi'nden güneye devam eden yolda Kolikent-Aralık-Şarur Ovası rotası izlenmiş olmalıdır. Bu görüşümüzü I. Arğışti'den sonra kral olan II. Sarduri'nin Analıkız Kroniği'ndeki kayıtları da desteklemektedir. II. Sarduri, yazıtın çeşitli yerlerinde farklı yıllarda bölgeye seferler düzenlediğinden bahsetmiştir. Yazıtta, İrkua/ Erikuahi boyunun tahkimatlı krali şehri İruia'yı ele geçirdiği belirtilmektedir. Minua'nın Erikuahi'nin başşehri Luhiuni/Kasımıntığı'nı ele geçirdikten sonra, Erikuahi'nin başşehrini İruia'ya taşıdığı anlaşılmaktadır. İruia'nın konumu bu bağlamda önemli bir yer teşkil etmektedir.

Arutyunyan (Arutyunyan 1985: 91 - 92), İrua için Aras Nehri'nin Ermenistan tarafındaki Sisian Bölgesi'ni önerirken, Işık (Işık 2015: 125) ise İrua'nın Aralık ilçesi civarında aranması gerektiğini belirtir. Bu görüşler dikkate alındığında yolun, Suveren - Aşağierhacı - Melekli Kompleksi - Kasımıntığı Kalesi - Karakoyunlu Kompleksi - Taşburun - Bulakbaşı - Aktaş - Yazlık - Aralık - Şarur Ovası - Nahçıvan Ovası - Culfa - Ordubad şeklinde güneye indiği söylenebilir. Minua'nın bu güzergâhta Yazlık Yerleşmesine kadar geldiğini, I. Argıştı ve II. Sarduri'nin ise güneye Şarur Ovası'na ve oradan daha güneye kadar indiğini söyleyebiliriz (Ek 4). Geç Roma Dönemi'nde hazırlanmış olan Tabula Peutingeriana haritası incelendiğinde, İstanbul'dan gelen Erzurum – Ağrı – Iğdır güzergâhının yukarıda belirtilen hattı takip ederek Urmiye Gölü'ne ulaştığı görülmektedir (Özükan, 2022). Bu yol aynı zamanda Tebriz'den gelen İpek Yolu'nun da bir kolu olup Iğdır, Kağızman, Horasan ve Pasinler üzerinden Erzurum'a ulaşır (Çınar, Bulut ve Yiğit 2014: 138-139). Yine bu yolun, III. Henry tarafından Emir Timur'a gönderilen İspanyol Seyyah Clavijo'nun seyahat rotası olduğunu seyahatnamesinde vermiş olduğu Eleşkirt (Aleşkirt), Avnik (Aunique), Tortumkale (Concon), Viçer (Yağlı Köyü / Viranşehir?) - İspir (Aspir) gibi duraklardan anlamaktayız. Winfield, bu duraklardan Aunique için Kars Ani şehrini önerse de Bryer, Aunique için Avnik'i önermiştir (Bryer ve Winfield, 2020 I: 100-101). Clavijo'nun seyahatlerinde verdiği detaylar ve gün sayıları da incelendiğinde bizce de Bryer'in görüşü daha akla yatkın gelmektedir (Clavijo 2016: 248-249).

Nahçıvan'dan sonra Culfa Ovası'na ulaşan yolun kuzeye döndüğünü İlan Dağ Kaya Yazıtı'ndan takip edebilmekteyiz. Bu yazıt, İşpuni ve Minua dönemi ortak yazıttır. Yazıt, doğu rotası olan Van (Tuşpa)– Toprakkale – Anzaf Kaleleri - Özalp – Saray - Kotur Vadisi - Hoy Ovası – Mahlazan – Evoqli – Qaraq Bulagh - Silgerd üzerinden gelen İşpuini ve Minua tarafından dikilmiş olmalıdır. Culfa önemli bir kavşak olma özelliğini coğrafi elverişliliği sayesinde geçmişten günümüze kadar koruyabilmiştir. Culfa'nın kuzeyinde bulunan İlan Dağı'ndan sonra bu yolun kuzeye doğru devam ettiğini II. Argıştı'nın Thanahat Geçidi Steli'nden (CTU I: no. A 11-3, 540-542) bilmekteyiz. Burada Urartu'nun geçitlere ve kavşaklara stel dikme geleneğini tekrar görmekteyiz. II. Argıştı bu bölgeye kuzey yolunu kullanarak Nahçıvan - Culfa üzerinden gelmiş olmalıdır. Thanahat Geçidi'nden sonra yol, Sisian Bölgesi'ne ulaşır (Salvini 2002: 113) (Harita). Urartuların bu bölgeye gelmek istemesinin ana nedeni Thanahat Geçidi Steli'nde geçen Amuşa kenti olmalıdır. Bu kentin, ilk krallardan İşpuini ile Minua döneminde de önemli olduğunu hem bu kralların buraya sefer düzenlemiş olmasından hem de Yukarı Anzaf Kalesi'nde tespit edilen tunç halkaların Amuşa'nın alınmasına adanmasından anlayabiliriz. Bu halkalar üzerinde İşpuini, oğul Minua ve torun İnuşpua'nın adları geçmektedir (Dinçol ve Dinçol 1995: 30-31-32, no. 2.1.1, 2I. 1.2-4, 2I.1.5; Payne 2006: 59, no. 4.2.1, 4.2.2, 4.2.4, 4.2.5.).

1.2. Suveren – Sürmeli Kalesi – Tuzluca – Kız Kalesi Rotası

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

Yukarıda Suveren'den Iğdır Ovası'na giren yolun doğu rotası incelenmiştir. Aynı şekilde Ağrı Dağı'ı püskürük konisi ile ova arasında batıya doğru ilerleyen bir diğer rota daha mevcuttur. Bu rota, Iğdır Ovası ile Ağrı Dağı'ı volkan püskürüğünün birleşme yerinden devam ederek Aras Nehri'ne ulaşır. Ağrı Dağı'na paralel şekilde doğuya devam eden yol Sürmeli köyüne ve köyün 400 m doğusunda bulunan Sürmeli Kalesi'ne (Ceylan 2008: 138 - 139; Ceylan 2008: 281; Ceylan ve Özgül 2018: 109 - 111), (Ek 18) varır. Kaledeki keramik verisi ve mimari izler incelendiğinde kalenin İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşim gördüğünü ve Orta Demir Çağı'nda bu yerleşimin arttığını söyleyebiliriz. Kale, Iğdır Ovası'ndan gelen yola ve Aras Vadisi'ne hâkim bir konumda inşa edilmiştir. Sürmeli Kalesi'nden Köprübaşı'na devam eden yol, Tuzluca ilçesine ulaşır. Tuzluca ilçesi ile güneyinde bulunan Balık Gölü arasında, geniş tabanlı vadilerde 15'e yakın Erken ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirdiğimiz kale mevcuttur (Ceylan, 2008; Ceylan ve Özgül, 2018). Tuzluca'dan sonra yol Aras Vadisi'ni takiben Gaziler köyüne ulaşır. Köyün içerisinde bulunan Küllütepe Höyük (Ceylan 2004: 268; Ceylan 2008: 152) ve köyün 3 km batısında bulunan Kız Kalesi (Ceylan 2004: 268; Ceylan 2008: 152; Ceylan ve Özgül 2018: 60 - 62), (Ek 19), buranın yol için önemli bir durak olduğunu göstermektedir. Küllütepe Höyük ve Kız Kalesi'nden sonra yol, Kars il sınırına girerek Kağızman'a ulaşır. Kağızman önemli bir kavşak ve duraktır. Suveren - Sürmeli - Tuzluca - Kız Kalesi - Kağızman rotası üzerinde henüz bir Urartu merkezi ve yazıtının bulunmamış olması, bu rotanın Urartu kralları tarafından kullanılıp kullanılmadığı konusunda şüphelere neden olmaktadır. Ancak yazıtlarda Etiuni Ülkesi'nin içinde verilen ve birlikte anılan Luşa ve Katarza boylarını Aras'ın güney ve kuzey dağları ile Kağızman ve Digor çevresine konumlandıran bilim insanları mevcuttur (Diakonoff and Kashkai 1981: 49, 52; Köroğlu 2000: 724; Salvini 2002: 49; Işık 2015: 92). Hatta bu yazıtlarda geçen Anaşe şehrinin Kağızman olabileceği düşünülmektedir (Işık 2015: 46). Ancak arkeolojik ve yazılı kaynaklarda özellikle Pirabat ve Toprakkale yazıtlarının konumu dikkate alındığında ve yaptığımız incelemeler sonucunda, Urartu'nun Kağızman Bölgesi'ne kuzey yolundan değil de kuzeybatı yolu üstündeki Eleşkirt üzerinden gelmiş olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca Urartuların Kars ili üzerinden de Kağızman'a ulaşmış olabileceği düşünülebilir. Yine de Iğdır üzerinden Aras Vadisi'ni takiben Kağızman'a ulaşan bu rotanın İlk Tunç Çağı'ndan itibaren aktif kullanılan bir rota olduğunu söyleyebiliriz (Ek 4).

Sonuç

Engebesiz bir bölge olan Iğdır ili yol ağı, güneyindeki Ağrı Dağı ve Zor Dağı ile kuzeyinden geçen Aras Nehri arasında şekillenmiştir. Yapılan incelemelerde bölgedeki yol ağının Kalkolitik Çağ'dan itibaren gelişmeye başladığı, Erken ve Orta Demir Çağında ise hemen hemen günümüzdeki şekline ulaştığı görülmüştür. Yazıtlardan elde edilen bilgiler ve arkeolojik veriler Urartu Devleti ile bölgenin yol ağının daha da netleştiğini ve devlet tekeline alındığını göstermektedir. Urartu, bölgedeki yol ağlarını korumak için stratejik mevkilere kaleler kurmuş veya var olan kaleleri tahkim etmiştir. Bu kaleler yolu ve bölgeyi

koruyarak, ticari emtiaların ve vergilerin merkeze yani Tuşpa'ya ulaşmasını sağlamıştır. Urartu Devleti bölgenin verimli tarım arazilerine, insan gücüne ve maddi zenginliğine ulaşmak için birkaç kuşak boyunca bölgeye sefer düzenlemiştir. Bu seferler ardından bırakılan Urartu yazıtlarında bölgede Erikuahi kabilesinin etkin güç olduğu ifade edilerek kabilenin başkentleri, zenginlikleri ve Urartu'nun bölgeye kurduğu kaleler vurgulanmıştır. Bölgedeki Urartu-Erikuahi mücadelesi ve buradan Gökçeğöl'e düzenlenecek seferler ve yukarıda bahsettiğimiz zenginlikler, Iğdır ilinin Eski Çağ yol ağının gelişmesindeki önemli etkenler olmuştur.

Tuşpa üzerinden gelen kuzey yolunun Iğdır iline girişteki ilk durağı, Suveren Kalesi olmuştur. Suveren Kalesi'nden doğuya ayrılan rota Suveren – Kasımuntığı (Luhiuni) Kalesi – Karakoyunlu II (Minuahinili) Kalesi – Aralık (İrua Kenti) – Şarur Ovası – Nahçıvan Ovası - Culfa Rotası olup bu rotanın Iğdır ili içerisindeki uzunluğu yaklaşık 100 km'dir. Bu yol kullanılarak Culfa Ovası'na, Nahçıvan'a, İran'ın kuzeyine ve Urmiye Gölü'ne kadar ulaşılmıştır. Yine Tuşpa'dan doğuya ayrılarak Hoy Ovası üzerinden gelen rotanın da Culfa üzerinde bileştiği görülmektedir. Bu rotanın Aktaş Kalesi'ne kadar olan kısmı Minua zamanında ele geçirilip tahkim edilmiştir. Ardından I. Arğışti ve II. Sarduri bu yolu daha güneye doğru devam ettirmiştir. Yine bu rota üzerinden Aras Nehri'nin diğer tarafına geçildiği ve Gökçeğölü çevresine seferler düzenlendiği bilinmektedir. Suveren Kalesi'nden batıya ayrılan rota ise yaklaşık 50 km uzunluğundadır. Bu rota ile Kağızman ilçesine ve oradan da Eleşkirt ile Horasan ilçesine yol devam etmektedir.

Iğdır ili yol ağı, Roma Dönemi'nde aktif olarak kullanılmıştır. Yine bu rotalar birçok Orta Çağ seyyahı tarafından tercih edilmiştir. İpek Yolu'nun da önemli bir durağı ve rotası olan Iğdır ili ve yol ağı Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti tarafından da kullanılarak küçük değişiklikler ile günümüze kadar gelmiştir. Tespit etmiş olduğumuz Eski Çağ yol güzergâhlarının ve bu güzergâhlar üzerinde bulunan arkeolojik merkezlerin, kültür yolu kapsamına alınıp bölge turizmine kazandırılması temennimizdir.

KAYNAKÇA

Arutyunyan Nicolay. V. 1985. *Toponimika Urartu, Churrity i Urarty 1 The toponymy of Urartu: Hurrian and Urartian 1*. Yerevan: Izdatel'stvo Akademii Nauk Armjanskoj SSR.

Başgelen, Nezih ve Margaret Payne. 2009. "Körzüt'ten Urartu Dönemi'ne Ait Bir Kale Yazıtı". ss.125-132) içinde *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Ed., Haluk Sağlamtimur İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

- Belli, Oktay. 1977. "Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi". Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Belli, Oktay. 1989. "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri". *Anadolu Araştırmaları* 11: 65-121.
- Belli, Oktay. 2009. "Ağrı Dağı Bölgesinin Urartu Krallığı İçin Önemi". ss. 42-50 içinde *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ed. Oktay Belli, İstanbul: Doğubayazıt Yayınları.
- Bingöl, Akın. (2014). "Hurri'lerin Siyasi Organizasyonları". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 61: 115-134.
- Bingöl, Akın ve Mustafa Karageçi, 2019. "2017 Yılı Kars - Iğdır İlleri Yüzey Araştırması". ss.101-114 içinde 36. *Araştırma Sonuçları Toplantısı -I-* Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bingöl, Burak ve Yavuz Günaşdı, 2024. "Eski Çağ'da Erzurum: Horasan - Köprüköy - Pasinler Yol Ağı Ve Kuzey - Güney Rotaları". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13(4), 1495-1518.
- Bryer, Anthony and David Winfield, (2022). *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası I – II*. (Çev. İsmail Köse) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Burney, Charles Allen. 1957. "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region". *Anatolian Studies VII*: 37-53.
- Burney, Charles. 1966. "First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalidere". *Anatolian Studies* 16: 55-111.
- Ceylan, Alpaslan ve Gökhan Kalmış. 2019. "Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24: 753-768.
- Ceylan, Alpaslan ve Oktay Özgül. 2018. *Eski Çağ'da Iğdır Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan, Akın Bingöl ve Mustafa Karageçi. 2018. *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan, Yavuz Günaşdı, İbrahim Üngör ve Burak Bingöl. 2022. "Yüzey Araştırmaları Işığında Iğdır'da Tespit Edilen Arkeolojik Merkezler". ss. 1 - 44 içinde *Iğdır Araştırmaları -I-*, Ed. Suna Altan, Ankara: Sonçağ Akademi.
- Ceylan, Alpaslan. 2000. "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması". ss.181-192 içinde 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı -II-* Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan. 2001. "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". ss. 71-82 içinde 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı -II-*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Ceylan, Alpaslan. 2004. "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı -II-* (ss.263-272) içinde. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan. 2005. "2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". ss. 189-200) içinde 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı -II-*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan. 2007. "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları". ss.163-182 içinde.24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı -I-*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan. 2008. *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) (1998-2008)*. Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.
- Ceylan, Alpaslan. 2015. *Doğu Anadolu Araştırmaları-II Erzurum – Erzincan – Kars – Iğdır 2008-2014*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, Nezahat, Oktay Özgül, Akın Bingöl ve Mustafa Karageçi. 2022. "Iğdır İli Ve Çevresinin Eski Çağ Tarihi Üzerine". ss. 45-70 içinde *Iğdır Araştırmaları -I-*, Ed. Suna Altan, Ankara: Sonçağ Akademi.
- Clavijo, Ruy Gonzales. 2016. *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*. (Çev., Ömer Rıza Doğrul). İstanbul: Köprü Yayınları.
- Çavuşoğlu, Rafet, Kenan Işık ve Mirjo Salvini. 2010. "New Urartian inscriptions from East Turkey". *Orientalia*, 79(1): 36–54.
- Diakonoff, Igor Mikhăilovich and S. M. Kaskhai. 1981. *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Dinçol, Mehmet Ali and Belkıs Dinçol. 1995. "Die Neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den Urartaïschen Bmgen von Anza". pp. 23-55)in *Studio Historia Ardens*, Eds. P. J. van den Hout, J. de Roos, İstanbul.
- Dinçol, Mehmet Ali. 1976. "Die Neuen Urartaïschen Inschriften aus Körzüt". *Istanbulur Mitteilungen* 26: 19-30.
- Dumlu, Adem ve Burak Bingöl. 2023. "Erzurum/Aşkale Turaç Kaleleri". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (1): 290-313.
- Guarducci, Guido. 2019. *Nairi Lands: The identity of the local communities of Eastern Anatolia, South Caucasus and periphery during the Late Bronze and Early Iron Age. A reassessment of the material culture and the socio-economic landscape*. Oxford & Philadelphia. Oxbow Books.
- Günaşdı, Yavuz. 2013. "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

- Günaşdı, Yavuz. 2016. "Geçitler Ülkesinde önemli bir Urartu Kalesi: Avnik". *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 19: 113-135.
- Işık, Kenan. 2015. *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları Ve Lokalizasyonları*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ivanovskiy, A. A. 1911. Po Zakavkaz'ju: Arxeologičeskija nabljudenija i izsledovanija 1893, 1894 i 1896 gg., Materialy po arxeologii Kavkaza VI, Sobrannye ěkspedicijami Imperatorskago Moskovskago Arxeologičeskago Obščestva, snarjažennymi na Vysočajše darovannyja sredstva, Tipografija i Slovolitnja Ottona Osipoviča Gerbeka, Moskva.
- Karageçi, Mustafa ve Akın Bingöl. 2019. "2018 Yılı Kars - Iğdır İlleri Yüzey Araştırması". ss.63-82) içinde *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı -III-*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karageçi, Mustafa, Burak Taşdüvenci ve Dilek Karageçi. 2023. "Iğdır Karakoyunlu'da Yığma Taş Mezarlar (Kurgan Kültürü)". ss. 1-16 içinde *Iğdır Araştırmaları -II-*, Ed. Suna Altan ve Ümmü Bulut Keskin, Ankara: Sonçağ Akademi.
- Kırzioğlu, Mehmet Fahrettin. 1952. *Dede-Korkut Oğuznameleri* (I. Kitap). İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası.
- Kızılkaya, Oktay. 2013. "XIX. Yüzyılda Revan ve Çevresi". ss. 637-647 içinde *I. Uluslararası Iğdır Sempozyumu Sosyal Bilimler Bildiri Kitabı* Ed. Cengiz Atlı, Iğdır: Salkım Söğüt Yayınları.
- Konyar, Erkan. 2008. "Urartu Coğrafyasında "Anıtsal Kaya İşaretleri": İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım". ss.311-320 içinde *Muhibbe Darga Armağanı*, Ed. Tarhan T., Tibet A., Konyar E., İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayını.
- Konyar, Erkan. 2022. *Urartu Aşiretten Devlete*. İstanbul: Homer Kitapevi.
- Kökten, İsmail Kılıç. 1943. "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor". *Belleten* VII: 601-613.
- Kökten, İsmail Kılıç. 1948. "Kars'ın Tarih Öncesi". ss. 194-204 içinde *III. Tarih Kurumu Kongresi* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koroğlu, Kemalettin. 2000. "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası". *Belleten* LXIV(241): 717-741.
- Nikol'skij, M. V. 1896. Klinoobraznye nadpisi Zakavkaz'ja, Materialy po Arxeologii Kavkaza V, Sobrannye ěkspedicijami Imperatorskago Moskovskago Arxeologičeskago Obščestva, snarjažennymi na Vysočajše darovannyja sredstva, Tipografija i Slovolitnja Ottona Osipoviča Gerbeka. Moscow.

- Özfirat, Aynur. 2004. "Aras Boyalıları". ss. 119 içinde *ArkeoAtlas 3: Orta ve Son Tunç Çağları*, Ed. N. Karul,, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul, 2004:
- Özfirat, Aynur. 2017. "Melekli-Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi Ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti". *OLBA* 25: 149-182.
- Özgül Oktay ve İbrahim Üngör. 2016. "Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntıği Kalesi". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17: 225 - 240.
- Özgül, Oktay. 2011. "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özgül, Oktay. 2016. "Erzurum'da stratejik bir Urartu Kalesi: Tepeköy Pir Ali Baba". *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 19: 137-157.
- Özükan, Bülent. 2022. *Tabula Peutingeriana Haritası*. Boyut Yayınları, İstanbul.
- Payne, Margaret. 2006. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Pehlivan, Mahmut. 1984. "En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Pehlivan, Mahmut. 1990. "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi I*: 168-176.
- Piotrovskii, Boris B. 1969. *Urartu*. Geneva: Cowles Book Co.
- Salvini, Mirjo. 2002. "The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period". pp. 37-61 in *The North-Eastern Frontier and Non-Urartians in the Sevan Basin I. The Southern Shores*, Haz. R. Biscione, S. Hmayakyan, N. Parmegiani, Documenta Asiana, Volume: VII, Roma.
- Salvini, Mirjo. 2006. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları.
- Salvini, Mirjo. 2008. *Corpus Dei Testi Urartei I*. Roma: De Boccard.
- Tarhan, Mehmet Taner. 1978. "M.Ö. XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları". Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Van Loon, Maurits N. 1966. *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.
- Wilhelm, Gernot. 1994. *The Hurrians*. Warminster: Aris & Phillips Lt.

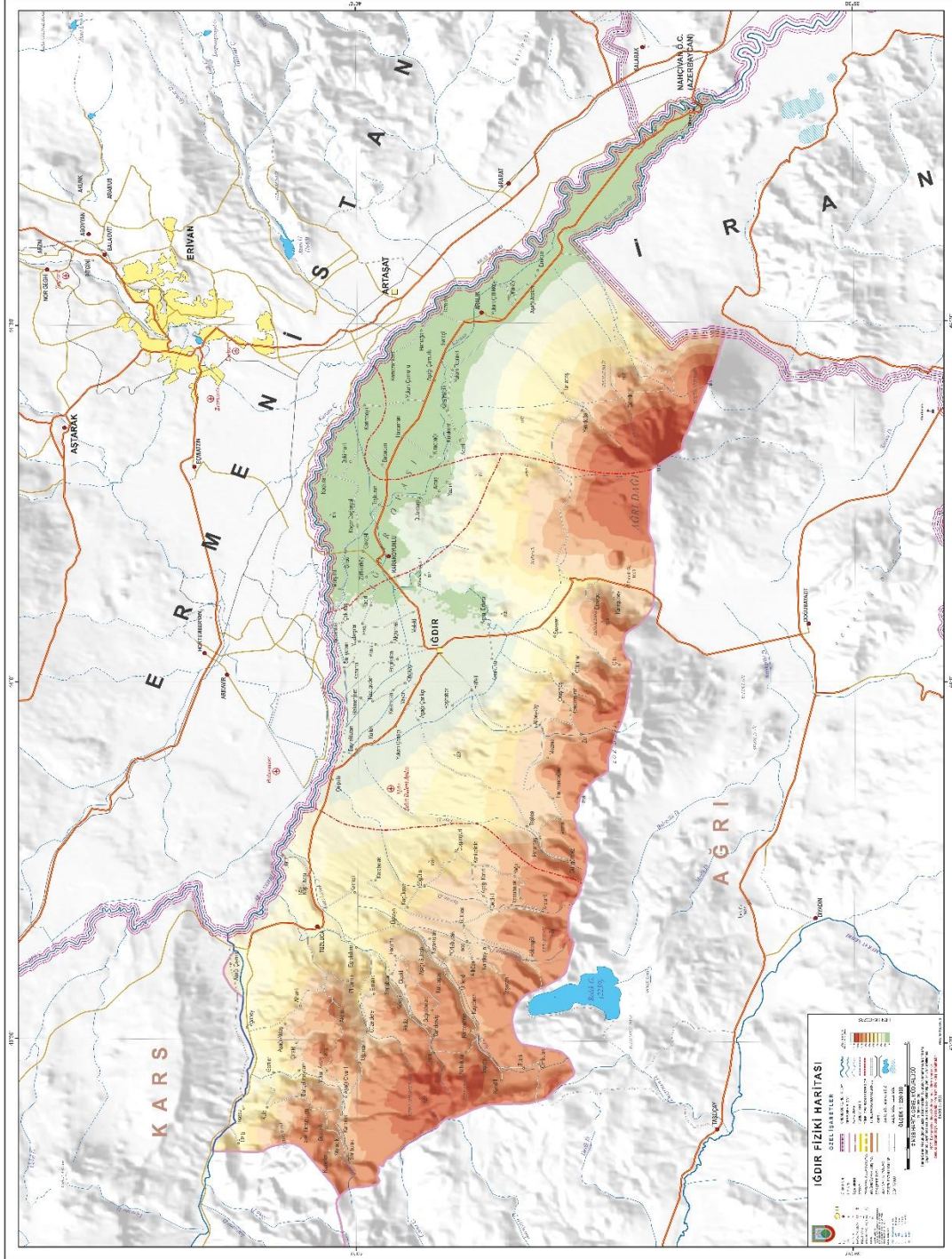

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

Ekler

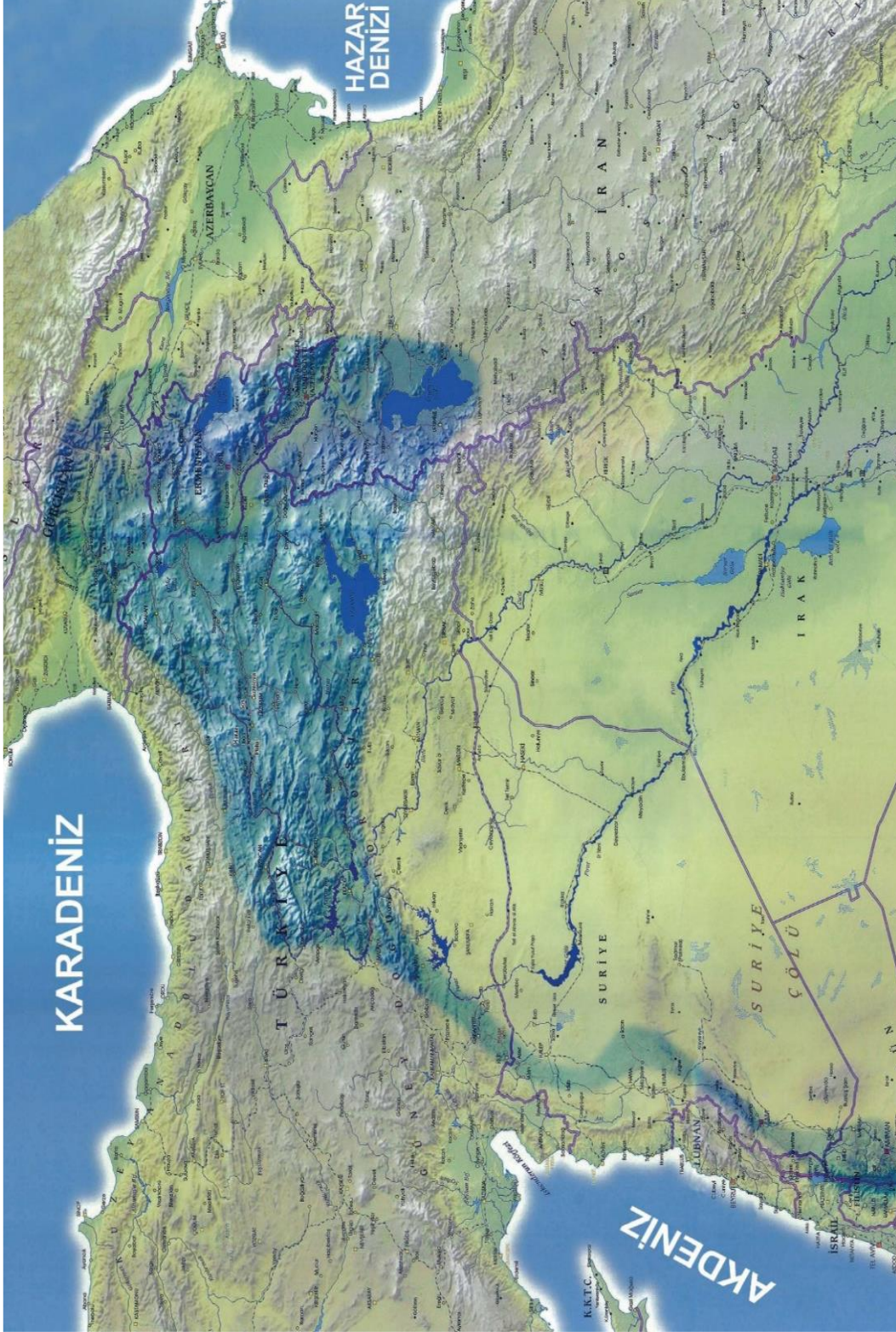
Ek 1. Iğdır İli Fiziki Haritası

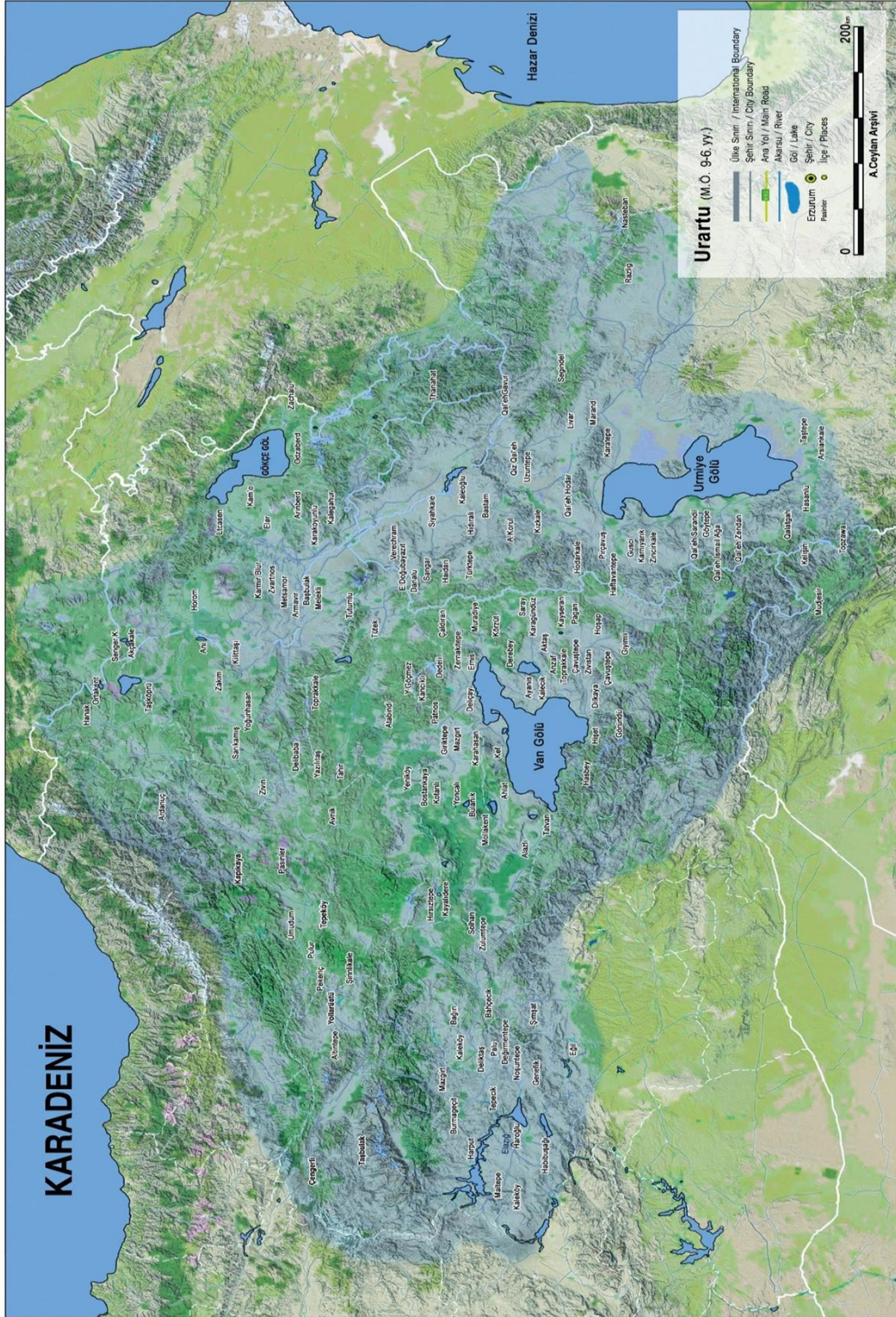
Burak BİNGÖL, Betül NİŞANCI

Ek 2. Karaz Kültürü Yayılım Haritası (A. Ceylan Arşivi)

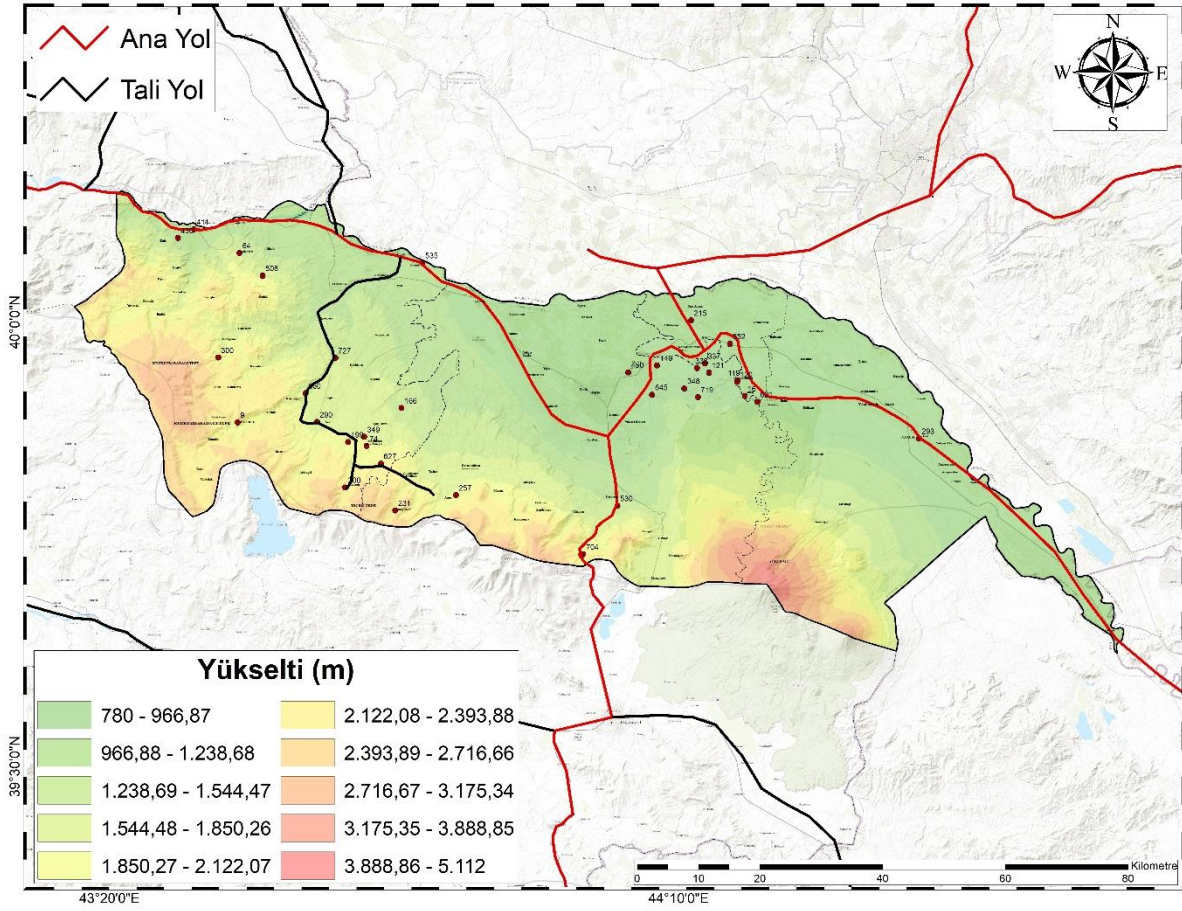

Demir Çağı'nda İğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi
Ek 3. Urartu Yayılım Alanı (A. Ceylan Arşivi)

Ek 4. Iğdır İli Eskiçağ Yol Ağı Haritası ve Arkeolojik Merkezler Listesi

Arkeolojik Merkezler				
● 119. Bulakbaşı I Kalesi	● 199. Gedikli Kalesi	● 337. Karakoyunlu Kalesi	● 530. Suveren Kalesi ve Yerleşmesi	● 704. Çilli Gediği
● 120. Bulakbaşı III Kalesi	● 200. Gedikli Kalesi	● 338. Karakoyunlu Kalesi I	● 535. Sürmeli Köyü Kalesi	● 719. Örgülü Kalesi
● 121. Bulakbaşı Kalesi II	● 215. Gökçeli Höyük	● 348. Kasımbıç Kalesi	● 552. Taşburun (Solagert Yazıtı)	● 727. Üçkaya Kalesi
● 149. Deliklitaş Kalesi	● 231. Güngörmez	● 349. Katırlı Kalesi	● 621. Yazlık Köyü Yerleşmesi	
● 16. Aktaş Kalesi	● 257. Harmandöven Gözetleme kulesi	● 411. Küllütepe Höyük	● 627. Yağlı Kaelsi	
● 166. Doğanıyurt Gözetleme Kulesi	● 290. İnce Kalesi	● 430. Kız Kalesi	● 64. Aşağı Aktaş	
● 74. Aşık Hüseyin Kalesi I - II	● 293. İrua Kenti	● 450. Melekli Kompleksi	● 645. Yukarı Erhacı Kaya Mezarları	
● 9. Akbulak Kalesi	● 300. Kalaça Kalesi	● 508. Sarıveli Höyük	● 660. Yüceotak Kalesi I-II	

Demir Çağı'nda İğdir Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi
Ek 5. Tuşpa Kalesi Genel Görünümü

Ek 6. Körzüt Kalesi Genel Görünümü

Burak BİNGÖL, Betül NİŞANCI

Ek 7. K rzt Kalesi'nden Muradiye Ovası ve Kuzey Rotası

Ek 8. Suveren Kalesi Genel Görünümü

Demir Çağı'nda Iğdir Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi
Ek 9. Suveren Kalesi Üzerinden Iğdir Ovası ve Iğdir Ovası'na Giren Rota

Ek 10. Melekli Höyük Genel Görünümü

Burak BİNGÖL, Betül NİŞANCI

Ek 11. *Melekli Höyük'ten Suveren Kalesi - Culfa Rotası*

Ek 12. *Kasımuntığı Kalesi Genel Görünümü*

Demir Çağı'nda İğdir Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

Ek 13. *Kasımıntığı Kalesi'den İğdir ovası ve Suveren Kalesi - Culfa Rotası*

Ek 14. *Örgülü Kalesi Genel Görünüm, İğdir Ovası ve Suveren Kalesi - Culfa Rotası*

Burak BİNGÖL, Betül NİŞANCI

Ek 15. *Gökçeli Höyük Genel Görünümü*

Ek 16. *Bulakbaşı II Kalesi Genel Görünümü*

Demir Çağı'nda Iğdır Ovası'nın Ulaşım Ağı ve Tarihsel Önemi

Ek 17. Bulakbaşı II Kalesi Genel Görünüm, Iğdır Ovası ve Suveren Kalesi - Culfa Rotası

Ek 18. Sürmeli Kalesi Genel Görünümü, Iğdır Ovası ve Suveren Kalesi – Kız Kalesi Rotası

Burak BİNGÖL, Betül NİŞANCI

Ek 19. *Kız Kalesi Genel Görünümü ve Suveren Kalesi – Kız Kalesi Rotası*

